

Ziljski žegen in ziljska noša. Podelitev priznanja avstrijske komisije UNESCO v Schladmingu.
Foto: Milka Olip, Schladming, 12. 12. 2018.

Štehanje v Zahomcu: po maši pred cerkvijo na Bistrici na Zilji. Foto: Jurij Fikfak, Bistrica na Zilji, 24. 8. 2008.

ZILJSKI ŽEGEN IN ZILJSKA NOŠA

Avstrijska komisija UNESCO je novembra 2018 na seznam nesnovne dediščine vpisala enoto Untergailtaler Kirchtagsbräuche und Untergailtaler Tracht / Ziljski žegen in ziljska noša, ki je prvi element z dvojezičnim naslovom na avstrijskem seznamu nesnovne dediščine. Prošnjo za ziljski žegen je vložilo 24 ziljskih kont, fantovskih družb, ki skrbijo za izvedbo štehanja, skupno z zgodovinarjem Petrom Wiesfleckerjem. Prošnjo za ziljsko nošo je vložil muzej Greisslermuseum na Vratih/Thörl Maglern.

Ziljski žegen

Ziljski žegen je dokumentiran že od 18. stoletja, vse do danes ga izvajajo v več ali manj nespremenjeni obliki. Žegen je sicer najbolj opazen in znan po štehanju, z njim pa so neločljivo povezani še drugi elementi – dopoldanska sveta maša, praznično kosilo in rej pod lipo, ki sledi štehanju. V utemeljitvi za vpis na Unescov seznam nesnovne dediščine so vlagatelji prošnje med dejavniki, ki ogrožajo to ziljsko šego, poudarili, da ziljski žegen danes pogosto istovetijo le še s štehanjem, celo rej pod lipo je ponekod le še obstranski element štehanja, ne pa njegov sestavni del.

Ziljski žegen med majem in oktobrom ob žegnanjih izvajajo v posameznih krajih Spodnje Zilje. Žegen pričnejo s sveto mašo, h kateri gredo neporočeni fantje in dekleta, oblečeni v tradicionalno ziljsko nošo, ločeno. Po maši pojejo ziljske (slovenske in nemške oziroma ponemčene) žegnanjske pesmi in se ustavljajo pri gostilnah. Po slavnostnem ko-

silu, pri katerem je obvezna ziljska »čisava župa«,¹ sledi štehanje. Gledalke in gledalci pri tem opazujejo fante, ki na neosedlanih norijskih konjih s količem zbijajo sod. Tisti, ki ga zbije prvi, prejme »kranceljč« iz suhih rož. Po štehanju sledi rej pod lipo ali prvi rej (Spletni vir 1).

Člani konte, dekleta in gledalci se zberejo pri vaški lipi, kjer se začne ples prvi rej pod lipo, nekdanj imenovan visoki rej pod lipo. V preteklosti je bil to na Zilji res prvi ples v letu. Plešejo tako fantje, ki so štehalci, kot tudi drugi člani konte. Ples se dejansko začne, ko fantje zapojejo prvo kitico obredne pesmi Buag nan dajtə 'n dobər čas.² Nekdanj so v slovenskem jeziku zapeli več kitic, ki so se nekoliko razlikovale od kraja do kraja, danes pa pojejo od šest do dvanajst kitic, veliko že ponemčenih. Prvemu reju ter polki in valčku sledi koračnica, nato pa se plesni pari izpod lipe odpravijo v gostilno (Kriegl idr. 1996, b. n. s).

Žegen nadaljujejo glasba, ples in zabava na vaškem trgu ali v gostilni. Naslednji dan sledi sveta maša, rekviem z blagoslovom grobov, pozno popoldne pa štehvajo poročeni moški. Ziljsko žegnanje prirejajo t. i. konte, to so

1 »Čisava župa«, kislja juha, je pripravljena iz govejega, kurjega in ovčjega mesa ali pa vsaj iz kurjega in ovčjega mesa in okisana s sladko smetano. Juho obogatijo s številnimi začimbami (Sereinig in Sketelj 2017: 44–45).

2 O nastanku te pesmi obstaja več krajevnih različic. Po ljudskem izročilu je imela obredni in obrambni pomen, saj so z njo skušali preprečiti, da se plesalcem ne bi pridružil neznan plesalec ali hudič, ki bi plesalke pogubil v smrt.

* Martina Piko-Rustia, mag. filozofije, znanstvena vodja inštituta, Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik, Viktringer Ring 26, 9020 Celovec, Avstrija; piko@ethno.at.

društva, ki se zavzemajo za ohranitev lokalnih tradicij. Po navadi so fantje in dekleta iz posameznega kraja člani in članice konte (Spletni vir 1).

Ziljske pesmi

Pomemben del ziljskega žegna so slovenske ziljske pesmi, znamenita je predvsem starodavna pesem Bog nam dajte dober čas, ki jo pejejo na začetku plesa rej pod lipo. Pokojni glasbeni etnolog Lajko Milisavljevič je na Zilji od leta 1969 v treh desetletjih dokumentiral nad 500 slovenskih ziljskih pesmi. Pesmi iz zapuščine Lajka Milisavljeviča sta leta 2014 Krščanska kulturna zveza in Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik izdala v obsežni komentirani pesmarici z naslovom *Dr bə Zila kna biva*. V pesmarici je objavljenih okoli 400 pesmi z Zilje, med njimi so številne štehvanjske. Pesmarica je pomembna za zborovodje in pevce, predvsem tiste, ki pozabljeno slovensko ziljsko pesem na novo obujajo (Gašperšič idr. 2014).

Po drugi svetovni vojni so ziljske pesmi sistematično ponemčevali. Leta 1996 je Lajko Milisavljevič z zborom Rož v Šentjakobu pripravil stilni koncert Oj, tan stoji na lipa – Ziljski žegen, štehvanje in prvi rej, na katerem so izvedli štehvanjske pesmi in izdali spremno brošuro (Kriegl idr. 1996). Tudi pevska skupina Oisternigg se od devetdesetih let 20. stoletja s stilnimi koncerti in simpoziji posveča avtohtonim slovenskim pesmim (Spletni vir 2). Leta 2013 so na Brdu/Egg spodbudili projekt ProjEGGt – sing ma unsre ålten Lieda, v katerem s pomočjo koncertov, zvočnih dokumentacij in publikacij ohranjajo »stare pesmi«, to so ponemčene in/ali pozabljene slovenske ziljske pesmi. Razveseljivo je, da se na Zilji zavedajo bogatega kulturnega izročila slovenskih ziljskih pesmi in ga želijo ohraniti v živi rabi, kar je v smislu Unescove konvencije o nesnovni dediščini.

Starodavna pesem Buəh nan dejte dobər čas, tə prbə rej začielə smo, tuər je z Buəhan, Buəh je ž njin, san Ježaš je Marijən sin je bistveni sestavni del tradicionalnega plesa pod lipo. V pesmi so še ohranjene starejše oblike pogojnika glagola biti – besə, besən (Besə mə dava pušəlca kej, pa besən te pelav v prbə rej – Če bi bila mi dala pušəlca kej, pa bi bil te peljal v prvi rej ...), ki jih knjižni jezik ne pozna več.

Ziljsko narečje

Tudi ziljsko slovensko narečje je bistveni sestavni del ziljski ljudskih pesmi ter ziljskih šeg in navad, zato je treba govoriti Ziljske doline v živi rabi ohranjati v njihovem naravnem okolju. Po zgledu jezika avstrijskih Romov si Ziljani in Ziljanke ter slovenske kulturne ustanove na Koroškem skupaj z iniciativo Slovenščina v družini prizadevajo, da bi ohranili danes že ogroženo slovensko ziljsko narečje v živi rabi in ga tako zapustili naslednjim rodovom. Arhaično slovensko govornico v Ziljski dolini v vsakdanji rabi uporabljajo večinoma le še govorci, stari več kot šestdeset

let. Travmatični dogodki med nacizmom, kot so bile deportacije slovenskih ziljskih družin, so privedli do tega, da se je večina prebivalstva, pogosto iz strahu pred preganjanjem in stigmatizacijo, odločila proti rabi svoje materinščine. Iz tega razloga se danes le še redki zelo zavedni koroški Slovenci, mlajši od 60 let, pogovarjajo v ziljskem narečju – »pa našan« (Piko-Rustia 2016: 109–110).

Leta 2011 je izšla zgoščenka s pravljicami v ziljskem narečju z naslovom Črnjəva kapca, namenjena otrokom in mlajši generaciji. Z zgoščenko je izšla še priloga z narečnim besedilom v poenostavljeni transkripciji, kar naj bi olajšalo dokumentiranje narečja, domačinom pa omogočilo identifikacijo z zapisom njihovega narečja (Kriegl, Popotnig in Zwitter 2011). Govorci v Ziljski dolini se vse bolj zavedajo, da bo njihova govornica morda kmalu utihnila. Tudi zato so se Ziljani in Ziljanke skupaj s kulturnimi ustanovami in iniciativo Slovenščina v družini odločili za jasne odločne korake za ohranitev in oživitev tega narečja s skrajnega roba slovenskega ozemlja. Leta 2014 je bilo ustanovljeno društvo Tri rožice na Zilji, ki si prav tako prizadeva za ohranjanje slovenščine oziroma slovenskega narečja na Zilji (Spletni vir 3).

Leta 2015 je izšla pesniška zbirka Marije Bartoloth s pesmimi v ziljskem narečju ter prevodi v knjižni jezik in nemščino (Bartoloth 2015). Pesniški zbirki je priložen DVD, na katerem avtorica sama bere svoje pesmi v ziljskem narečju, v katerem je skušala ohraniti in zabeležiti čim več izvirnih domačih narečnih besed.

Ziljska noša

Pomemben del ziljskega žegna je ziljska noša. Ziljsko nošo še danes izdelujejo ročno, za kar so potrebne posebne veščine, ki jih iz roda v rod predajajo šivilje in čevljarji. Ti so danes med izginjajočimi poklici, saj se le redko kdo med mladimi odloči za to obrtno dejavnost. Tudi za izdelovanje ziljskega pasu iz gosjega perja so potrebne posebne rokodelske tehnike, ki jih le malokdo še izvaja. Prav tako so za pripravo in oblačenje noše potrebna znanja, ki jih domačini predajajo ustno iz rod v rod. Ohranila pa so se tudi posebna slovenska narečna poimenovanja za posamezne dele ziljske noše, npr. »rajuc, rajovc« (ozko spodnje krilo), »hanzlč« (krilce za boke), »vajšpat, valšpat, olšpat, rokavcə« (bluza), »štunfə, popacə, štendrafə« (nogavice), »ras« (krilo), »canetəl, facnetəl, pəcənetəl« (ruta) ipd. (Piko-Rustia 2012). Ker je bila Ziljska dolina še na začetku 20. stoletja skoraj v celoti slovensko govoreča, so nošo imenovali »svabencla« (nemško *windische Tracht*), danes jo imenujejo »zlanka« ali »ras«.

Ziljska noša ima med koroškimi nošami danes posebno mesto, k njeni ohranitvi v tradicionalni podobi je prav gotovo pripomoglo ziljsko štehvanje, ki zagotavlja, da dekleta in fantje nošo – vsaj enkrat letno neprekinjeno vse do danes – oblečejo ob žegnu in štehvanju. Zaradi svoje izredne zunanje podobe je bila ziljska noša vse od 18. sto-

letja v središču številnih opisov. Znano je, da je že Marija Terezija Ziljane karala zaradi kratkih kril pri ženski noši. Leta 1813 je ziljsko nošo opisal duhovnik Urban Jarnik, ki je kritično ocenil in presodil opise Baltazarja Hacqueta iz leta 1811 (Hacquet 1801–1808). Jarnikovi opisi vsebujejo tudi podatke o tem, kako je treba nošo obleči in kateri so njeni sestavni deli (Jarnik 1813).

Ziljska noša je opisana v številnih člankih in publikacijah, filmskih dokumentacijah in časopisju. Temeljno delo o ziljski noši je prispevala etnologinja Marija Makarovič (Makarovič 1991 in 1992). Publikacija Marije Makarovič podoba nekdanje in današnje noše ter oblačilne kulture pri Zilji od Potoč do Brnce prikazuje v zgodovinskem razvoju praznične in vsakdanje noše na Zilji. Na narodnostno mešanem ozemlju je še vedno v navadi starejša, v prvi polovici 19. stoletja pri slovenskih Ziljanih izoblikovana noša. Zanimive so ziljske noše, ki jih je za prvo slovansko etnografsko razstavo leta 1867 v Rusijo peljal Matija Majar Ziljski. Za Majarjevimi nošami se je izgubila vsaka sled, leta 2001 jih je v Ruskem etnografskem muzeju v St. Peterburgu ponovno zasledil zgodovinar Teodor Domej. Leta 2007 so v St. Peterburgu ob 140-letnici prve etnografske razstave pripravili tematsko razstavo z izborom 21 restavriranih noš s prve razstave, med katerimi so bile tudi štiri ziljske. Pod okriljem Forum slovenskih kultur se je v sodelovanju s Slovenskim etnografskim muzejem v Ljubljani porodila zamisel o predstavitvi omenjenih slovanskih noš v Bruslju, in to v času predsedovanja Slovenije Evropski uniji. Etnografski muzej v Ljubljani je za to priložnost pripravil spremni katalog s članki o Majarjevi narodopisni dejavnosti (Fikfak 2008) ter vlogi oblek in kostumov (Žagar 2008). V središču pozornosti bruseljske razstave so bile ziljske noše, ki v pisanem svetu slovanskih jezikov in kulture predstavljajo slovensko kulturno dediščino.

Leta 2012 je bila ziljska noša na ogled v Deželnem muzeju Koroške v Celovcu. V sklopu tematske razstave o zgodovini spodnjega perila Dessous: Eine Kulturgeschichte hautnah je bilo na ogled tudi spodnje perilo ziljske noše, »ki je paša za oči« in ki so ga predstavili tudi s slovenskimi narečnimi poimenovanji za posamezne dele noše. Ob razstavi je izšel katalog, ki vsebuje tudi prispevke o ziljski noši (Domej 2012; Piko-Rustia 2012).

Zaradi svoje izrazite podobe je ziljska noša priljubljena pri folklornih skupinah in tudi na znamenitem beljaškem sejmu, čemur ostro nasprotujejo Ziljani, ki ziljsko nošo pojmujejo kot svojo regionalno nošo. Temu so se odločno uprli in tako preprečili, da bi stehvanje uprizorili na beljaškem žegnu (glej Spletni vir 4).

V družinah na Spodnji Zilji starejše ohranjene noše skrbno hranijo in jih predajajo naslednjim generacijam. Pomembno je tudi znanje, kako je treba ziljsko nošo pravilno obleči. Tudi to znanje ustno predajajo iz rod v rod, danes pa tudi še v obliki razstav, predavanj ipd. Tovrstna izobraževanja npr. pripravlja tudi muzej Greisslermuseum na

Vratih (Spletni vir 5), ki je bil med pobudniki, da so ziljsko nošo sprejeli na Unescov seznam nesnovne dediščine v Avstriji.

Ziljski žegen in ziljska noša na Unescovem seznamu nesnovne dediščine v Avstriji

Skrbno ravnanje s šegami in z nošo, vse bolj pa tudi z jezikom – ziljskim narečjem, zagotavlja, da ziljske šege in ziljska noša med koroškim šegami in navadami ter nošami zavzemajo posebno mesto; tako v preteklosti kot tudi še danes. S sprejetjem tega elementa na Unescov seznam nesnovne dediščine v Avstriji je pogled usmerjen tudi v prihodnost. Ziljsko nošo in ziljski žegen domačini ohranjajo z vsem spoštovanjem in se vrednosti te pomembne lokalne kulturne dediščine tudi zavedajo. Dvojezični naslov elementa pa naj bi krepil tudi lokalno identiteto dvojezične Spodnje Zilje, predvsem domače ziljsko narečje, ki ga govorijo na Zilji, v Kanalski dolini v Italiji in Ratečah v Sloveniji.

Literatura

BARTOLOTH, Maria: *Zilšč̄a puš̄alč̄: Pesmi s spodnje Zilje / Gedichte aus dem unteren Gailtal*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva, 2015.

KRIEGL, Milka, Urban Popotnig in Traudi Zwitter: *Črnj̄ova kapca: Pravl̄jice v ziljskem nareč̄ju*. Bistrica na Zilji: SPD Zila; Celovec: Slovenšč̄ina v družini, 2011.

DOMAJ, Teodor: *Wie die Unterwäsche der Gailtaler Tracht nach Sankt Petersburg kam*. V: Peter Germ Lippitz in Margit Rapp (ur.), *Dessous: Eine Kulturgeschichte hautnah (Begleitheft zur gleichnamigen Sonderausstellung im Landesmuseum Kärnten)*. Celovec: Landesmuseum Kärnten, 2012, 23–24.

GAŠPERŠIČ, Egi idr.: *Dr B̄a Zila kna biva: Ljudske pesmi z Zilje iz zapuš̄čine Lajka Milisavljeviča*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2014.

FIKFAK, Jurij: *Narodopisje in Matija Majar*. V: *Razstava Slovani Evrope (Musée de Cinquantenaire, Bruselj 2008): Slovenski prispevek*. Loka pri Mengšu: Forum slovenskih kultur, 2008, 13–47.

FRANZISCI, Franz: *Kulturstudien über Volksleben, Sitten und Bräuche in Kärnten*. Dunaj: W. Braumüller, 1879 [Klagenfurt: Kärntner Landesarchiv, 2009].

HACQUET, Baltazar: *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven, 1801–1808*; URN:NBN:SI:DOC-DE5DSQZT; <http://www.dlib.si>.

KRIEGL, Niko, Mirko Ramovš in Ludvik Druml: *Oj, tan stoji na lipa: Ziljski žegen, stehvanje in prvi rej*. Šentjakob v Rožu: Slovensko prosvetno društvo Rož, 1996.

MAKAROVIČ, Marija in Jana Dolenc: *Slovenska ljudska noša v besedi in podobi, 5. knjiga: Zilja*. Ljubljana: Zveza kulturnih organizacij Slovenije, 1991.

MAKAROVIČ, Marija in Jana Dolenc: *Die slowenische Tracht in Wort und Bild, 5. Band: Gailtal*. Ljubljana: Zveza kulturnih organizacij Slovenije; Celovec: Krščanska kulturna zveza, 1992.

PIKO-RUSTIA, Martina: Unterwäsche der traditionellen Frauenfesttracht aus dem Gailtal. V: Peter Germ Lippitz in Margit Rapp (ur.), *Dessous: Eine Kulturgeschichte hautnah (Begleitheft zur gleichnamigen Sonderausstellung im Landesmuseum Kärnten)*. Celovec: Landesmuseum Kärnten, 2012, 25–26.

PIKO-RUSTIA, Martina: Žabarin, marnvam, punam, mor njem po domače: Narečje v družinah na avstrijskem Koroškem. *Jezi-koslovni zapiski* 22 (1), 2016, 103–114.

SEREINIG, Uši in Polona Sketelj: *Popotnik po Zilji: Kulturno-zgodovinski vodnik*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2017.

ŽAGAR, Janja: Med oblačenjem in kostumiranjem: O ljudskih nošah in nacionalnih kostumih na Slovenskem. V: *Razstava Slovani Evrope (Musée de Cinquantenaire, Bruselj 2008): Slovenski prispevek*. Loka pri Mengšu: Forum slovanskih kultur, 2008, 49–76.

Časopisni viri

JARNIK, Urban: Züge aus den Sitten der Gailthaler. *Carinthia* (2), 1813, b. n. s.

JARNIK, Urban: Züge aus den Sitten der Gailthaler. *Carinthia* (3), 1813, b. n. s.

JARNIK, Urban: Beytrag zur slavischen Völkerkunde (Züge aus den Sitten der Gailthaler). *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* (12), 1813, 66–71.

JARNIK, Urban: Ueber die Gailthaler in Kärnthen. *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* (44), (2. junij 1813), 257–258.

JARNIK, Urban: Ueber die Gailthaler in Kärnthen. *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* (45), (5. junij 1813), 265–268.

JARNIK, Urban: Ueber die Gailthaler in Kärnthen. *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* (46), (9. junij 1813), 271–273.

JARNIK, Urban: Ueber die Gailthaler in Kärnthen. *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* (48), (16. junij 1813), 281–283.

JARNIK, Urban: Ueber die Gailthaler in Kärnthen. *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* (69), (28. avgust 1813), 407–410.

JARNIK, Urban: Ueber die Gailthaler in Kärnthen. *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* (40), (1. september 1813), 415 (napačna impaginacija 405)–416.

Spletni viri

Spletni vir 1: UNESCO: Österreichische UNESCO-Kommission: Untergailtaler Kirchtagsbräuche und Untergailtaler Tracht / Ziljski žegen in ziljska noša. Gesellschaftliche Praktiken in Kärnten, aufgenommen 2018. URL: www.unesco.at/kultur/immaterielles-kulturerbe/oesterreichisches-verzeichnis/detail/article/untergailtaler-kirchtagsbraeuche-und-untergailtaler-tracht-ziljski-zegen-in-ziljska-nosa, 4. 2. 2019.

Spletni vir 2: Pevska skupina Oisternigg; www.oisternig.at, 5. 2. 2018.

Spletni vir 3: Društvo Tri rožice na Zilji; www.facebook.com/Tri-rozice-na-Zilji-801517606641535, 5. 2. 2019.

Spletni vir 4: Prošnja za vpis elementa ziljskega žegna na avstrijski Unescov seznam; https://www.unesco.at/fileadmin/Redaktion/Kultur/IKE/IKE-DB/files/Bewerbungsformular_Untergailtaler_Kirchtagsbrauchtum.pdf

Spletni vir 5: Prošnja za vpis elementa ziljske noše na avstrijski Unescov seznam; https://www.unesco.at/fileadmin/user_upload/FINALER_ANTRAG.pdf.

